

впливу, а також прийом, що полягає у створенні у підозрюваного, обвинуваченого або іншої особи, яка проходить по справі, уявлення про те, що знищені злочинцями речові докази (особливо, якщо є дані, що вони сховані) знайдені або слідчий володіє певною інформацією стосовно їх місцезнаходження. Правильною є думка С.Ю. Якушина, який стверджує, що цінність таких прийомів полягає в тому, що «їх застосування сприяє встановленню істини у справі навіть тоді, коли слідство не має достатніх доказів, і все ж особа за відсутності бажання дати правдиві свідчення так чи інакше добровільно їм дає» [28].

Працівники слідства мають намір встановити, що прийоми психологічного впливу, які вони застосовують, нерідко вже відомі особі, що проходить у справі, а це може значно ускладнити розслідування.

Цікаво, що на поставлене нами запитання під час інтерв'ювання засуджених чи знають вони прийоми, що застосовуються слідчим для подолання протидії, багато хто відповів ствердно. 29 % опитаних заявили, що вони отримали відомості про ці прийоми від знайомих, друзів та раніше засуджених осіб; 25 % — з художньої, документальної та юридичної літератури; 27 % — з художніх та документальних фільмів; 19 % — від слідчих і оперативних працівників (у процесі спілкування з ними). Дані такого соціологічного дослідження мають бути обговорені, проаналізовані та враховані у подальшій роботі правоохоронних органів. Головне — зроблено відповідні висновки щодо надання таким прийомам певного грифу.

Глава 2

Особливості тактики психологічного впливу під час проведення окремих слідчих дій

2.1 Тактика психологічного впливу при допиті

Допит — найпоширеніша слідча дія, яка є джерелом найбільшої кількості доказів, що дозволяють встановити об'єктивну істину. Загальні положення допиту регламентуються статтями 143, 167, 168, 171 КПК України. Ретельний аналіз положень цих статей показує допустимість психологічного впливу при проведенні допиту, тим самим дозволеного і навіть приписаного законодавцем. Як зазначалося вище, будь-яка кримінально-процесуальна діяльність побудована не тільки на взаємодії, а також, і на впливі.

Це викликає необхідність зупинитися на з'ясуванні сутності психологічного впливу в умовах допиту.

Як зазначає І.Т. Кривошеїн, «допит — це взаємодія слідчого з особами, які володіють інформацією про злочин і злочинця, яка із необхідністю, припускає вплив слідчого на психіку допитуваного» [1], (тут і далі переклад наш — Ф.С.). Такою ж є думка і Н.А. Гранат [2].

Вкрай негативним ставленням допитуваного до задач правосуддя є позиція суперництва, суть якого полягає у прагненні сторін до взаємовиключних цілей і протидії один одному у розв'язанні задач, звертаючись при цьому до різних методів і прийомів.

Саме внаслідок протилежних інтересів сторін допит набуває часом конфліктного забарвлення.

Вже зазначалося, що допит є керованим процесом взаємобміну інформацією. У цьому процесі керівну роль грає слідчий.

У таких обставинах слідчий впливає на психологію допитуваного шляхом передачі йому заздалегідь визначених посилок, з яких той робить, на його думку, корисний для себе висновок. Тому «у деяких конфліктних ситуаціях єдиною зброєю слідчого у боротьбі за встановлення істини є активне застосування тактичних прийомів, заснованих на правомірному і морально допустимому психологічному впливі» [3].

Врахувавши висловлене вище, робимо висновок, що психологічний вплив завжди має місце при допиті і є одним з основних елементів тактики допиту. Необхідно наголосити на тому, що такий вплив має бути правомірним і допустимим.

Стосовно цього є слушною думка В.О. Коновалової та А.М. Сербулова, які стверджують, що правомірний «психологічний вплив при допиті спрямовано на

- встановлення істини у процесі розслідування і судового розгляду;
- зміну ставлення обвинуваченого або свідка до своєї поведінки та до інших осіб;
- виховання і перевиховання осіб, які потрапили в орбіту судочинства;
- активізацію дій допитуваної особи, спрямовану на одержання об'єктивної інформації» [4].

Немає сенсу розглядати загальні положення, що стосуються проведення допиту тому, що в юридичній літературі вони висвітлені достатньо повно. У той же час, на наш погляд, доцільно розглянути тактику психологічного впливу при допиті залежно від конкретно сформованої на кожен конкретний момент слідчої ситуації.

Є правильною думка В.Л. Васильєва про те, що при допиті потрібно враховувати зовнішню ситуацію, наявність вихідної інформації, індивідуальні особливості допитуваного, рівень фахової підготовки слідчого, що певною мірою мають певний психологічний вплив на співрозмовника протягом усього допиту [56]. Урахування всіх цих чинників багато в чому визначає позитивність результатів допиту. Серед них окреме місце посідає особа допитуваного, вивченню якої має бути присвячено багато часу при підготовці до допиту. Такою, що заслуговує на увагу, є думка М.П. Хайдукова, який вважає за необхідне проаналізувати та попрацювати над пізнанням системи спонукань цієї особи, що дозволить досягти максимальної результативності психологічного впливу [6].

Безумовно, знання особливостей характеру особи та її психологічної характеристики дасть змогу слідчому залежно від цього, а також від конкретно сформованої слідчої ситуації, правильно застосувати відповідні тактичні прийоми психологічного впливу. Цієї думки дотримуються працівники прокуратури та органів внутрішніх справ. На поставлене їм запитання про умови, необхідні для успішного застосування психологічного впливу, 90,1% опитаних, поряд з іншими умовами, наголосили на урахуванні психологічної характеристики особистості. Адже особа, яку допитує слідчий,

сприймала, спостерігала якісь події, тобто володіє певною інформацією, що відклалась у її пам'яті і яка цікавить слідчого по справі. Збудження пам'яті, пригадування подробиць події здійснюється шляхом психологічного впливу, що застосовує слідчий у вигляді певних тактичних прийомів.

На думку Г.Г. Доспулова, «відновлення тимчасових нервових зв'язків за допомогою тактичних прийомів, що діють на мозок за принципом умовного рефлексу, може сприяти відновленню образів в уяві, відтворення яких було певним чином складним» [7].

На наш погляд, важливим при проведенні допиту у процесі психологічного впливу на допитуваного є врахування психологічного стану даної особи.

При дослідженні проблеми психологічного стану допитуваної особи слід зазначити, що такий стан дає цілісну характеристику психічної діяльності за певний період часу, вказує на своєрідність протікання психологічних процесів залежно від відображених предметів і явищ дійсності, майбутнього стану і психічних властивостей особистості. Це визначення свідчить, що кожна людина має певні індивідуальні психологічні особливості, властиві лише їй одній, що і треба враховувати слідчому при здійсненні психологічного впливу у процесі допиту. Як наголошує М.О. Лушечкіна, у тактиці допиту мають бути враховані такі психічні стани, як зацікавленість або байдужість, зосередженість або неуважність, розумова напруга, сумнів, занепокоєння, тривоги, страху, фрустрація, стресу, нерішучості, боротьба мотивів та ін. [8].

Безумовно, важливим є врахування психології переживання особи, на яку чиниться вплив. Ф.Є. Василюк зазна-

чає, що «... будь-який носій переживання (у нашому випадку — прийом психологічного впливу — Ф.С.) сприяє бажаному ефекту тому, що він деякою мірою змінює психологічний світ людини» [9].

Знання й урахування психічних станів допитуваного у процесі здійснення психологічного впливу при допиті сприятиме як обранню найефективнішого прийому впливу, так і розв'язанню в цілому поставлених перед слідством задач.

Треба зазначити, що психологічний вплив, що викликає й певні психологічні зміни особи, на яку він спрямований, може спонукати цю особу до найбільш правильної лінії поведінки або сприяти адекватному відтворенню сприйнятого нею раніше.

Для того, щоб довести хибність та необґрунтованість твердження про незаконність використання стресових станів, необхідно надати визначення стану стресу. Стрес — це такий стан, що є поширеною особливістю душевного стану, притаманного людині, що має багато градацій але істотно, як правило, не впливає на функціональні спроможності людини.

Обґрунтованою є думка В.А. Журавля стосовно того, що стресовий стан виникає, наприклад, у момент небезпеки або у випадках прийняття важливих і швидких рішень в екстремальних умовах [10].

Нам здається не досить обґрунтованим заперечення Б.М. Звонкова стосовно того, що прийоми психологічного впливу, які застосовуються слідчим, зокрема, емоційний або психологічний експеримент, а також використання та підтримання стану напруженості (стресу) при допиті розрахо-

вані на дезорганізацію як психічної діяльності людини, так і її психічної стабільності [11].

Тут треба наголосити, що стан стресу, у якому опиняється допитуваний у процесі допиту, не є результатом несправедливих дій слідчого, а результатом обстановки, у якій опиняється особа у процесі допиту.

Підкреслимо ще раз, що стресовий стан людини, що виникає у процесі психологічного впливу слідчого при допиті, є поширеним та звичайним явищем. Як справедливо зазначає Л.О. Китаєв-Смик, «людина, опинившись у стресовій ситуації, ніби завмирає, затаюється, придивляється до оточуючих її людей, оцінює їх і перспективу своїх контактів із ними» [12].

Слушною є думка В.О. Коновалової та А.М. Сербулова про те, що «негативні переживання у допитуваного залежать не лише і не стільки від прийомів психологічного впливу, а наскільки вони обумовлені особистими якостями людини та її поведінкою на допиті» [13]. З урахуванням зазначеного, наголошуємо на тому, що одним із найважливіших етапів допиту є підготовка до його проведення. Старанно продумана підготовка до допиту, правильно обрані тактичні прийоми психологічного впливу під час його проведення в багатьох випадках сприяють отриманню правдивих свідчень. Наприклад, за нашими даними, у результаті правильно спланованого і успішно проведеного допиту з використанням заходів психологічного впливу близько 70 % обвинувачених (і згодом засуджених) визнали свою провину на першому ж допиті.

Про те, що майже на кожному допиті слідчі застосовували психологічний вплив, свідчить і проведене нами їх інтерв'ювання. Так, на поставлене запитання: «При провадженні

яких слідчих дій найчастіше та успішніше може використовуватися психологічний вплив?» — 90,8 % опитаних поряд з іншими слідчими діями (обшук, пред'явлення для впізнання, відтворення обстановки й обставин події тощо) відповіли, що саме при проведенні допиту.

Розглянемо конкретні прийоми психологічного впливу, які застосовуються слідчим при проведенні допиту в ситуаціях, що виникають.

В.О. Коновалова слушно зазначає, що «специфіка тактичних прийомів (обрання їх послідовності, застосування ізольовано або в комплексі) багато в чому визначається тими ситуаціями, які виникають у певний період розслідування» [14].

Треба наголосити, що вибір конкретного тактичного прийому залежить від таких обставин як наявність доказів, позиція, яку займає особа під час провадження слідства та ін. Важливою тут є також характеристика особистості.

Необхідно звернути увагу на систематизацію тактичних прийомів допиту. Г.Г. Доспулов пропонує систематизувати їх згідно з призначенням, методами психологічного впливу, їх ефективністю та результативністю і класифікує їх так: адаптивні, інформаційні прийоми; а також прийоми, спрямовані на емоційний вплив, на створення певного уявлення; визначення істинності або неправдивості свідчень [15].

А О.М. Васильєв пропонує систематизувати прийоми допиту на основі спеціальних наук, якими вони визначаються. Це прийоми надання допомоги особам, які дають свідчення, для відновлення у їх пам'яті забутих подробиць і конкретних обставин події та правильне відтворення сприйнятого; подолання позиції, спрямованої на неправдиві

свідчення та вживання заходів для отримання від допитуваного правдивих свідчень [16].

Л.Б. Філонов і В.І. Давидов систематизують тактичні прийоми допиту за їх цільовим призначенням. На їх думку — це прийоми отримання інформації; встановлення контакту; вплив на психічний стан обвинуваченого; використання індивідуальних особливостей особистості обвинуваченого; формування в обвинувачуваного певних уявлень; визначення істинності свідчень [17].

М.І. Порубов пропонує систематизувати тактичні прийоми залежно від ситуації (конфліктної або безконфліктної) [18]. Крім того, він систематизує їх відповідно до регламентації в КПК, а також меж їх дії, особи допитуваного, обстановки допиту і спрямованості впливу [19].

В.О. Коновалова пропонує класифікувати прийоми допиту за групами (А, Б) відповідно до мети їх застосування. До групи А вона відносить постановку запитань, які сприяють виникненню асоціативних зв'язків, що дають змогу пригадати обставини події; пред'явлення речових доказів; допит на місці події; ознайомлення з фрагментами свідчень інших осіб для пригадування допитуваним забутого тощо.

До групи Б відносить постановку запитань, що уточнюють і деталізують; контрольних запитань; оголошення матеріалів справи (показання свідків, обвинувачених), що викривають неправдивість свідчень допитуваного та ін. [20].

В.Є. Богинський пропонує систематизувати прийоми допиту підозрюваного за двома групами — загальні та похідні, що складаються з підсистем тактичних прийомів допиту, які спрямовані на одержання правдивих свідчень;

надання допомоги допитуваному для пригадування забутого; викриття неправди; перевірка заяв, що підтверджують або спростовують алібі; встановлення розбіжностей у показаннях [21].

Розглянувши системи тактичних прийомів, що рекомендуються до застосування у процесі допиту, можна зазначити, що всі вони мають певне значення, але перевагу треба віддати системам, запропонованим В.О. Коноваловою [20] та В.Є. Богинським [21].

З урахуванням цього ми пропонуємо таку систему прийомів психологічного впливу при допиті.

Система прийомів психологічного впливу для допиту підозрюваного і обвинуваченого

- Встановлення психологічного контакту.
- Переконання.
- Роз'яснення закону про значення щиросердого зізнання.
- Створення більшої, ніж є насправді, видимості поінформованості слідчого.
- З'ясування злочинної обізнаності (психологічний експеримент по визначенню злочинної обізнаності).
- Часткове повідомлення допитуваному інформації, якою володіє слідчий.
- Раптовість.
- Стимулювання позитивних якостей характеру особистості.
- Використання суперечностей у свідченнях осіб, які беруть участь у справі.

- Використання суперечностей між свідченнями підозрюваного або обвинуваченого і наявними у справі іншими доказами.
- Відновлення асоціативних зв'язків шляхом нагадування або збудження у пам'яті стану афекту.

Система прийомів для допиту свідка

- Активізація установок та емоціонально-вольової сфери.
- Уточнення умов сприйняття свідком фактів події, яка відбувалась.
- Постановка запитань, що збуджують або послабляють емоційний стан свідка.
- Попередження про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за дачу завідомо неправдивих показань.
- Нейтралізація негативних якостей особи свідка і використання позитивних.
- Заклик до почуття сумління, справедливості, совісті, честі та відвертості, сумлінного виконання свого громадянського обов'язку у боротьбі зі злочинністю.
- Створення у свідка уявлення щодо поінформованості слідчого про конкретні факти злочину.
- Пред'явлення доказів.
- Ознайомлення свідка зі свідченнями інших учасників слідчого процесу, що викривають його неправдивість.
- Раптовість.
- Викорінення спроб дати неправдиві свідчення.

Система прийомів для допиту потерпілого

- Попередження про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань.
- Відтворення обстановки сприйняття.
- Активізація процесу мислення допитуваного для попередження перекручувань у відтворенні.
- Співставлення ознак, що повідомляються потерпілим, із відомими еталонами.
- Виявлення невідповідності між заявленою та дійсно завданою шкодою (максимально можливою).

Розглядаючи прийоми психологічного впливу залежно від конкретної ситуації нами представлені ті, що найпридатніші для неї. Це не означає, що не можна застосовувати й інші прийоми психологічного впливу, які є доцільнішими в інших ситуаціях.

1. Ситуація, коли злочин вчинено групою і є розбіжності у свідченнях співучасників або виникає конфлікт між ними. Тут найефективнішими прийомами психологічного впливу буде використання:

- а) суперечностей у свідченнях допитуваних осіб та ознайомлення їх із цими розбіжностями;
- б) суперечностей між показаннями та іншими наявними у справі доказами;
- в) розбіжностей у позиції.

2. Ситуація, коли особа, що проходить у справі, відмовляється від дачі показань, дає неправдиві свідчення і, якщо це свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений, то тут слідчий має застосовувати такі прийоми:

- а) переконання;

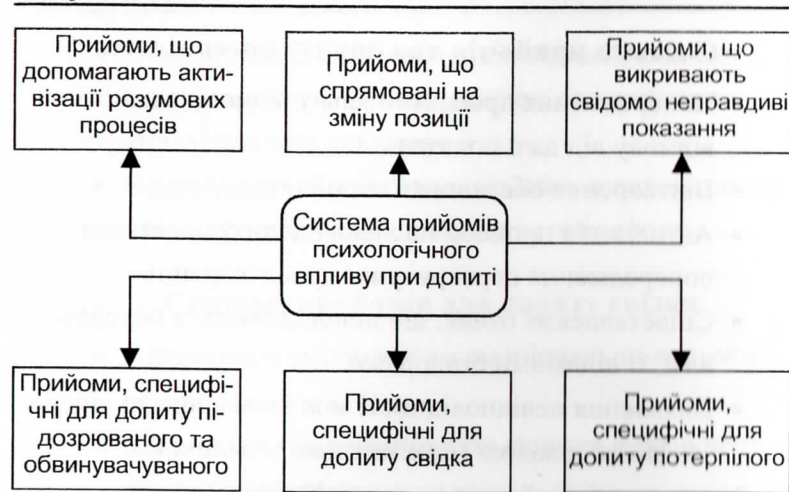

Рис. 1 — Загальна схема прийомів психологічного впливу під час допиту

б) роз'яснення, якщо це обвинувачений, правових наслідків його поведінки на слідстві (зокрема, значення щирого зізнання);

в) виявлення злочинної обізнаності (психологічний експеримент по визначенню злочинної обізнаності);

г) раптовість — несподіване оголошення або пред'явлення доказової інформації;

д) пред'явлення доказів обвинуваченому (підозрюваному);

е) створення видимості цілковитої поінформованості слідчого про обставини події;

ж) часткове повідомлення інформації, якою володіє слідчий;

з) попередження про кримінальну відповідальність за відмову (свідок) і дача неправдивих показань (свідок, потерпілий).

3. Ситуація, коли особа відмовляється від дачі показань:

а) якщо це свідок, потерпілий, то як і у попередній ситуації — попередження про відповідальність за дачу явно неправдивих показань;

б) представлення всієї доказової інформації;

в) повідомлення певних відомостей для переконання особи про неминучість розкриття вчиненого злочину.

4. Ситуація, коли особа сумлінно помиляється:

а) надання психологічної допомоги шляхом нагадування деяких фактів, активізації мислення і пам'яті для відновлення в пам'яті забутого, відтворення сприйнятого;

б) пред'явлення певних (помітних та таких, що найкраще запам'яталися) речових доказів, планів, схем, знімків.

5. Ситуація, коли особа не бажає свідчити, але у слідства є дані, що в минулому вона мала певні заслуги, досягнення, то тут ефективним буде використання психологічних властивостей, особливостей, станів, якостей даної особи, минулих її заслуг, звернення, нагадування про них (про почуття обов'язку, честі, совісті), тобто стимулювання позитивних особистих якостей особи, що дає свідчення.

6. Ситуація, коли особа (припустимо обвинувачуваний), підготовлена до майбутньої слідчої дії (допиту), відпрацювала заздалегідь відповідну лінію поведінки, то найбільш ефективним буде пред'явлення доказів з наростаючою доказовою силою і силою емоційного впливу.

Характеризуючи ситуацію, у якій між співучасниками виникли суперечності або конфлікт, необхідно наголосити, що найефективнішим прийомом психологічного впливу є використання суперечностей у свідченнях даних осіб та звернення їх уваги на цю обставину.

Сутність даного прийому впливу полягає в такому. Спочатку потрібно знайти осіб, які раніше за інших можуть дати правдиві показання. Якщо у групі допитуваних, які проходять по одній справі, є особи, що виконували другорядні ролі у вчиненні даного злочину (особливо це стосується розкрадань), і більш того не були ініціаторами цього злочину, є всі передумови переконати їх у нерозумності відмови і дачі правдивих свідчень. Такі свідчення у процесі допиту інших співучасників, які явно не бажають говорити правду, можуть використовуватися в якості переконливого аргументу на користь необхідності зміни негативної позиції цих осіб і дачі ними правдивих показань.

Цікаво, що при інтерв'юванні засуджених, які визнали свою вину, 16,3 % опитаних зазначили, що після ознайомлення з їх свідченнями співучасники зізнались у вчиненому злочині. Як би в розвиток цього положення, 25 % опитаних дали позитивну відповідь на запитання про те, чи вплинула позиція, яку зайняли співучасники, на вибір власної лінії поведінки на слідстві.

Цей прийом використовували у своїй роботі багато слідчих. Характерний приклад застосування даного прийому впливу наводить один з інтерв'юваних слідчих. В одному з промтоварних магазинів завідуючою одного з відділів громадянкою Т. була організована злочинна група, метою злочинної діяльності якої було розкрадання, перепродажа імпортованих товарів, що надходили до них у відділ для реалізації. Доказів, на підставі яких їх можна було б викрити, слідство не мало. У процесі допитів Т. і продавців магазину одержати правдиві свідчення не було змоги. За характером Т. була су-

ворою, вольовою людиною, що дало їй можливість підкорити своїй волі всіх підлеглих. При допиті одного з продавців Ж. стало ясно, що та має сумніви відносно дачі показань, заперечує свою вину, посилаючись на те, що виконувала усе за вказівкою завідуючої відділом Т. Слідчий, шляхом роз'яснення значення щирого зізнання, переконав Ж. у доцільності дачі правдивих показань, яка після цього власноручно написала все, що знала, на папері, викриваючи у вчиненому всіх співучасників, особливо Т. При проведенні чергового допиту Т., яка не бажала давати правдиві показання, слідчий ознайомив її зі свідченнями продавця Ж., містили в собі всі подробиці вчиненого, перелік усіх речей, що перепродавалися, суми грошей, що вручалися особисто Т., що певною мірою вплинуло на психологію останньої, завдяки чому вона дала правдиві свідчення.

Вважає доцільним використання подібного тактичного прийому і В.О. Коновалова, яка з цього приводу пише, що у випадках, «коли один обвинувачений визнав свою вину, а інший не визнає, слідчий може зачитати фрагмент або все у свідченні обвинувачуваного, який визнав свою вину. Такий тактичний прийом нерідко сприяє визнанню вини й іншим обвинувачуваним по справі» [22]. Тут доцільним варто визнати відтворення звукозапису допиту, коли допитуваний заперечує окремі факти, а відомості про них містяться на фонограмі.

Досить сильний ефект має такий прийом психологічного впливу, як використання суперечностей між інформацією отриманою від допитуваного та іншими доказами, які має слідство.

Приклад із слідчої практики успішного застосування цього прийому психологічного впливу навів у процесі інтерв'ювання один із слідчих органів внутрішніх справ. Він розповів, що у результаті квартирної крадіжки було викрадено гроші (понад 3 тисячі гривень), золото та інші коштовності. За підозрою у вчиненні низки крадіжок була затримана група з трьох чоловік. У одного з них при особистому обшуку знайшли аркуш паперу з блокнота, на якому були записані код і номер комірки сховища. Завдяки цьому запису було знайдено саму камеру схову та зазначену комірку, яку і було відкрито. У ній виявили викрадені при першій крадіжці коштовності і частину грошей. Цінні речі були впізнані господарем пізніше. А у процесі допиту, коли допитувані заперечували свою причетність до вчиненого, одному з них (але не тому, у якого була знайдена записка з кодом) пред'явили цю записку і на запитання: «Що означає написане в ній?», останній відповів, що він це не писав і не знає, що це означає. Проте при пред'явленні записки він проявив хвилювання, і слідчий прямо сказав, що це номер і код комірки, де заховані викрадені гроші та цінні речі, після чого пред'явив їх йому. Під впливом цього він зізнався у крадіжці. Іншим допитуваним також були пред'явлені цінності та свідчення, які дав перший співучасник, котрі сприяли викриттю інших та успішному розслідуванню злочину.

Треба зазначити, що в даній ситуації варто застосовувати не лише такі прийоми психологічного впливу, але залежно від обставин, що склалися під час допиту, також й інші прийоми впливу, наприклад, переконання.

Інша ситуація — коли допитувана особа (свідок, потерпілий, підозрюваний, обвинувачений) дає неправдиві показання.

Частково вже були розглянуті окремі прийоми психологічного впливу для викриття таких свідчень, але питання в основному полягало в обговоренні допустимості окремих прийомів, зокрема, «хитрощів» і «пасток», а також прийомів подолання протидії розслідуванню. У даному випадку такі прийоми ми розглядаємо відносно допитів.

Насамперед, у даній ситуації слідчий повинен застосувати такий прийом психологічного впливу як переконання.

Сутність переконання, на думку М.І. Порубова, яку ми поділяємо, полягає в «передачі повідомлень з метою схилити до певної думки або вчинку людину, впливаючи на його емоційну, інтелектуальну і вольову сфери» [23]. Метою переконання, що застосовується при допиті, є спонукання осіб, на яких воно спрямовано, до правдивості, довести їм безглуздість і шкідливість іншої лінії поведінки.

Цікаво, що у процесі інтерв'ювання слідчих серед перелічених прийомів 76,3 % опитаних, поряд з іншими, назвали переконання, 58,5 % зазначили, що переконання є найефективнішим прийомом психологічного впливу.

Підтверджуючи цю тезу наводимо приклад зі слідчої практики. При розслідуванні низки квартирних крадіжок було затримано громадянина П., який спочатку давав неправдиві свідчення, які не можна було спростувати через відсутність процесуальних доказів. На черговому допиті слідчий сказав йому, що є всі підстави підозрювати його у вчиненні п'ятьох крадіжок і що краще йому зізнатися самому, чим він надасть допомогу слідству, що безумовно буде враховано судом. Слідчий також ознайомив його зі змістом ст. 66 КК України про обставини, що пом'якшують відповідальність,

зокрема, про значення явки з повинною і щире зізнання. Він також висловив тверду впевненість у тому, що підозрюваний обов'язково буде викритий, але для цього просто буде потрібно більше часу і сил. При цьому було звернено увагу підозрюваного і на те, що він вчинив злочин вперше, раніше не був судимий, і ця обставина також буде врахована судом. Ця серйозна і юридично об'єктивна розмова зіграла вирішальну роль у визнанні підозрюваним вчиненого.

Не підлягає сумніву, що основним видом психологічного впливу при допитах є переконання, але звичайно, не єдиним через те, що воно не завжди досягає потрібної мети. Це певною мірою залежить від особистості, на яку воно спрямоване, її індивідуальних особливостей тощо. Варто при цьому застосовувати й інші прийоми психологічного впливу у їх поєднанні.

Слід, на нашу думку, звернути увагу на висловлення А.В. Дулова відносно того, що, застосовуючи переконання, варто враховувати всі особливості характеру особи, яку переконують, її позитивні риси, відповідним чином акцентувати на них увагу, використовуючи при цьому протиставлення установкам інших обвинувачених [24].

Іншими прийомами, які варто застосовувати слідчому у процесі допиту в даній слідчій ситуації є з'ясування злочинної обізнаності (психологічний експеримент по виявленню злочинної обізнаності) (так звані психологічні «хитрощі» і «пастки»). Навколо цих прийомів розгорнулося багато дискусій, стосовно яких нами вище вже була висловлена думка. Ми твердо стоїмо на позиції, що створення у допитуваного враження про більшу поінформованість слідчого про обста-

вини справи, чим це є в дійсності, є законним і, у свою чергу, етичним прийомом психологічного впливу. Цей прийом не належить до розряду обманів, оскільки невинну особу не вводять в оману (людина просто на це не реагує), а винну особу також не обманюють, оскільки слідчий говорить правду, використовуючи правдиву інформацію, хоча поки ще не доведена, а лише небезпідставно гадану.

З цього приводу слід зазначити, що, на нашу думку, застосовувати ці прийоми треба в тих випадках, коли вичерпано можливості інших прийомів психологічного впливу, оскільки їх застосування досить складне і містить у собі певний фаховий ризик. Перед тим, як застосовувати ці прийоми, слідчий повинен підготуватися до них, обміркувати лінію своєї поведінки, можливі нюанси (хоча усе передбачити, звичайно, неможливо), підібрати необхідні предмети, речові докази, що сприятимуть створенню у допитуваної особи певної переконаності та допоможуть викрити допитуваного у вчиненому.

Як правильно зазначає О.Я. Баєв, слідчий, звертаючись до подібних прийомів, передає суб'єкту всю інформацію, якою він володіє (або частину інформації), таким чином, щоб суб'єкт під впливом цього свідомо зробив висновки, які ляжуть в основу зміни ним мотивації своєї поведінки. І тут же він наводить, на наш погляд, дуже вдалий приклад застосування психологічних «хитрощів», який ми подаємо нижче.

При розслідуванні факту розкрадання слідчому треба було допитати підозрюваного в цьому злочині — комірника. Перед цим було виявлено сім накладних, що мали приписки (факти приписок були підтверджені експертизою) на 420 гривень.

Через брак часу і, будучи впевненим у тому, що у процесі слідства будуть виявлені інші підроблені накладні з числа вилучених слідством, слідчий почав пред'являти комірнику по черзі накладні з вже виявленими приписками, роз'яснюючи допитуваному при цьому фактичну суму приписок, і таким чином переходив почергово від однієї до другої накладної. Зазначимо також, що перед допитом слідчий взяв стопку накладних, а поверх них поклав сім із виявленими приписками. Такий прийом слідчого сприяв тому, що комірник визнав факти розкрадання. Після пред'явлення третьої накладної слідчий запропонував допитуваному розповісти самому про інші факти підробки накладних, але той відмовився, після чого слідчий поновив свої дії з пред'явлення накладних. Після шостої пред'явленої накладної комірник сам зупинив слідчого і розповів про інші епізоди розкрадання [25].

Встановлення злочинної обізнаності виконується працівниками слідства у процесі розслідування і досягають при цьому певних позитивних результатів. Так у процесі проведеного нами інтерв'ювання працівників прокуратури і органів внутрішніх справ з'ясувалося, що деякі з них не розуміють суті цих прийомів і тому їх не застосовують у своїй слідчій діяльності, але більшість з опитаних мають уявлення про ці прийоми і застосовують їх у своїй практичній діяльності. Так 68,4 % опитаних вважають правомірним і допустимим застосування цих прийомів психологічного впливу (за традицією вони називають їх психологічними «хитрощами» і «пастками»), 66,3 % із них застосовували дані прийоми на практиці а 52,6 % вважають ці прийоми більш ефективними, ніж інші прийоми психологічного впливу. Дехто з

опитуваних навели приклади застосування цих прийомів зі своєї практики. Так, один із слідчих при розслідуванні факту викрадення великої кількості наручних золотих годинників із сейфа магазину, допитуючи підозрюваного П., несподівано для допитуваного і ніби механічним рухом, підняв і переклав папери, якими було накрито годинники марки, аналогічної викраденим, що були взяті слідчим під розписку з бази «Ювелірторгу». Вважаючи, що викрадене вже знайдено і вилучено, допитуваний одразу ж зізнався у вчиненні крадіжки.

Ми маємо у своєму розпорядженні велику кількість подібних прикладів, які свідчать, що дані прийоми є корисними у процесі розслідування і не пов'язані з насильством над особистістю і введенням допитуваних в оману.

І.Л. Петрухін, наводячи в одній зі своїх праць декілька аналогічних прикладів, висловився проти застосування у процесі допиту несправжніх предметів, названих ним «замінниками», оскільки на його думку при цьому порушується офіційна процедура пред'явлення доказів. І тут же зазначає, що, хоча вони і мають іноді успіх (випадки, коли обвинувачений не має достатньої витримки і високого рівня інтелекту), і «хоча слідчий і не повідомляє нічого такого, що могло б тлумачитися як неправда, але все ж таки має місце реальний обман» [26].

Відповідно до цього твердження ми можемо заперечити, поставивши лише запитання: «Якщо це не неправда, то як же це може бути обманом?»

Поряд із допустимими і правомірними прийомами психологічного впливу деякі слідчі застосовують у своїй прак-

тиці інші прийоми, що ґрунтуються на явному обмані, і вважають їх законними, але також називають «хитроцями» і «пастками». Таких слідчих небагато, але і вони своїми діями завдають шкоди вітчизняному правосуддю. Так, один із слідчих (за матеріалами інтерв'ювання) при розслідуванні серії квартирних крадіжок під час допиту затриманого за підозрою у вчиненні цих злочинів злодія-гастролера, (у якого, крім того було вилучено джинси, викрадені з однієї квартири), повідомив допитуваному, що зазначені джинси знято з убитого громадянина К. Підозрюваний у свою чергу почав доказувати, що нікого не вбивав, а джинси він викрав із квартири разом з іншими речами, хоча в дійсності факту вбивства не було. Подібні випадки безумовно мають бути виключені з арсеналу прийомів психологічного впливу на допиті. У той же час, якщо слідчий знатиме способи правильного застосування цих прийомів і ретельно підготується до їх застосування, то і досягне бажаних результатів без будь-яких порушень закону і норм етики.

Ми поділяємо думку, що «хитрість, яка полягає у вмілому тактичному маніпулюванні інформацією, якою володіє слідчий, цілком допустима і виправдана. Хитрість, заснована на неправді та обмані, неприпустима і не може бути виправдана» [27].

А.Я. Марков акцентує увагу на тому, що «хитрість» не припускає обману, а припускає розумне ведення допиту слідчим, коли той, маючи невелику кількість доказів, отримує правдиві свідчення» [28].

Підсумовуючи викладене, наведемо висловлення О.Я. Баєва, який стверджує: «Ми вважаємо, що у принципі,

подібні прийоми правомірні і допустимі: вони не містять у собі обману або насильства, надають суб'єкту, на якого впливають, свободу у виборі лінії своєї поведінки і ніяким чином не можуть призвести до обмови невинної особи, або до самообмови» [25].

Ми поділяємо думку М.П. Хайдукова відносно того, що необхідно удосконалювати ці прийоми впливу на основі передових досягнень науки і практики розслідування злочинів, «озброїти цими напрацюваннями слідчий апарат, і, що особливо важливо, навчити слідчих використовувати ці прийоми у тактичній боротьбі з протидією зацікавлених осіб, не порушуючи при цьому принципів положень і норм, прийнятих у суспільстві» [6].

Раптовість — це ще один з багатьох прийомів психологічного впливу, що варто застосовувати.

Деякі вчені цей прийом інтерпретують як емоційний експеримент. Так, зокрема, А.В. Дулов зазначає, що сутність його полягає «в несподіваному пред'явленні обвинуваченому, підозрюваному матеріальної інформації (речового доказу, людини тощо), пов'язаної з вчиненням злочину, діями з підготовки, приховування слідів злочину, з метою викликати реакцію обвинуваченого, що породжена впливом пред'явленої йому інформації, і спостерігати за нею» [24].

На нашу думку, це твердження є суперечливим. З цього приводу ми поділяємо погляди В.О. Коновалової, яка зазначає, що емоційний експеримент «не може розглядатися як правомірний прийом, що має самостійне значення. Він може бути використаний лише як різновид психологічного впливу для одержання доказової інформації, оцінка якої може бути

основою для висновків про причетність особи до події злочину або інших висновків, гіпотетичне здійснення яких перевіряється» [29].

Не можна за емоційними реакціями осіб, на яких психологічно впливають (зокрема, при емоційному експерименті), робити категоричний висновок про причетність до вчиненого злочину або його вину. Тут можливим є лише припущення про причетність його до даної події, яке слідчий повинен перевірити за допомогою інших прийомів психологічного впливу.

Класичним прикладом застосування емоційного експерименту є оповідання О.Р. Шейніна «Пара туфель» [30].

Раптовість, як ефективний прийом психологічного впливу, розглядається багатьма вченими. У підручнику з криміналістики за редакцією І.Ф. Крилова стверджується, що «раптовість провадження слідчої дії означає неминучість її проведення для зацікавлених у наслідках справи осіб» [27].

Л.Ю. Ароцкер під сутністю даного прийому розуміє ситуацію, коли у процесі допиту слідчий ставить допитуваному несподіване запитання, що не пов'язане із попередніми запитаннями, і на яке той повинен дати негайну відповідь, а через те, що між цими запитаннями немає логічного зв'язку, то допитуваний не має змогу швидко зорієнтуватися і, у свою чергу, неусвідомлюючи цього, може розповісти про те, що намагався приховати [31].

Цей прийом, на нашу думку, варто застосовувати тоді, коли інші вже застосовані прийоми психологічного впливу не досягли своєї мети, але слідчий має на цей момент певну доказову інформацію.

Мета раптовості, як зазначає В.С. Кузьмічов, «розладнати позицію, вироблену протидіючими особами, створити умови отримання необхідної для розкриття і розслідування злочинів інформації» [32].

У ситуації, коли особа дає неправдиві свідчення, несподіване і непов'язане із попереднім запитанням або пред'явленням речового доказу може позбавити його можливості відумати будь-яку безпечну для нього іншу версію, оцінити значення наявних у слідчого доказів. А Ф.В. Глазирін акцентує увагу на тому, що захоплений зненацька допитуваний бентежить, припускається обмовки, виявляє злочинну обізнаність [33].

Для досягнення ефекту від методу раптовості важливим є пред'явлення наявних у слідства речових доказів. У таких випадках слідчий має старанно обміркувати кожен момент і ретельно підготуватися. Як правильно зазначає В.О. Коновалова, пред'явлення доказу, що викриває в неправді, не виступає у якості подразника, що порушує обраний допитуваним хід обмірковування інформації [29]. Несподіваність пред'явлення доказу значно посилює ефект.

Слідчим треба пам'ятати, що раптовість пред'явлення доказів не завжди може спонукати допитуваного до повного зізнання. Це залежить від особистості допитуваного (склад характеру, наявність судимості тощо). Всі ці моменти слідчий повинен враховувати, продумати всі варіанти ще до початку допиту. Проведені ж нами дослідження дають підстави зазначати, що цей прийом досить часто застосовується на практиці слідчими і у цілому є дуже корисним у встановленні окремих фактів.

Можна навести низку прикладів із слідчої практики ефективного застосування даного прийому на допиті (за матеріалами інтерв'ювання). Один із слідчих навів такий приклад. За фактом сексуальних домагань та нанесення тілесних ушкоджень було порушено кримінальну справу проти громадянина Н. Слідчий у ході розслідування з'ясував, що підозрюваний добре знав потерпілу, а у день вчинення цього злочину вимагав від неї інтимної близькості, в якій вона йому відмовила. У відповідь Н. завдав дівчині ножового поранення, від якого вона втратила свідомість. Але Н., незважаючи на це і намагаючись здійснити свої наміри, відвіз дівчину, яка перебувала у стані невідомості, на трамваї додому і там згвалтував. Після цього імітував злочинний напад на неї та на себе, зробивши порізи на своєму тілі і викликав «швидку допомогу», яка доставила потерпілу в лікарню. Він сподівався, що поранена померла і не встигла нічого розповісти про пригоду. При цьому Н. своїм виглядом та діями вдавав скорботу і ненависть до вбивць, а лікарі в цей час боролися за життя дівчини.

На прохання працівників міліції лікарі дозволили записати на відеомагнітофон дівчину на лікарняному ліжку. Цей запис свідчив, що дівчина не померла, і було добре видно як вона робить повільні, але чіткі рухи руками.

На допитах Н. заперечував свою причетність до вчиненого, але коли на черговому допиті несподівано для нього було показано відеозапис, на якому було зафіксовано потерпілу, яка подавала явні ознаки життя, він відразу ж зізнався у вчиненому.

Раптовість, як прийом психологічного впливу є цілком правомірним і може широко застосовуватися при допиті. Як

правильно зазначає В.О. Коновалова, якщо тактику допиту, при якій протидіють дві сторони, порівняти з тактикою шахової гри, то раптовість тут є «проявом обраної позиції, системи правомірних дій для досягнення мети, продумана лінія поведінки в конкретній ситуації спілкування» [34].

Іншим прийомом психологічного впливу, що може бути застосований у даній ситуації є створення видимості поінформованості слідчого. Тактика застосування даного прийому полягає в тому, що при допиті слідчий збирає необхідну достовірну, вже встановлену, перевірену та підтверджену інформацію про злочин або з'ясовує його окремі деталі, у якому підозрюється допитуваний, для створення у нього враження, що слідчий має достатньо інформації про вчинене, і спонукання його до зізнання. Як свідчить слідча практика, у багатьох випадках застосування цього прийому дає позитивний результат.

Поінформованість може бути як перебільшеною, так і зменшеною. Негативне ставлення до цього прийому висловив М.С. Строгович, який зазначив, що формування (за його власною думкою) неправильного уявлення (так він цей прийом називає) може бути лише навмисним перекрученням фактів та обманом у найвитонченішій формі [35].

С.Г. Любічев стверджує, що застосування даного прийому не відповідає нормам етики. Слідчий, хоча і не повідомляє прямо неправдиву інформацію, але передає її допитуваному своєю поведінкою або діями [36].

З цими твердженнями не можна погодитися, оскільки слідчий оперує власними уявленнями та гіпотезами, які він вважає щирими, правдивими, але поки ще не доведеними, а не

вводить допитуваного у свідому оману. Тут має місце, на нашу думку, ризикований тактичний хід, але аж ніяк не обман.

В.О. Коновалова пропонує аналогічний прийом психологічного впливу застосовувати під час допиту, небезпідставно стверджуючи, що «постановка запитань, що віддзеркалюють поінформованість слідчого про особистість та сферу діяльності допитуваного незалежно від того, чи стосуються вони суті справи (предмету допиту) чи безвідносні, відразу створює атмосферу поінформованості слідчого про всю діяльність людини і, тим більше, про вчинений злочин і про знання певних обставин. Така атмосфера формує у допитуваного переконання в тому, що слідчий має у своєму розпорядженні всі необхідні йому відомості» [29].

Іноді у допитуваного в ході допиту може виникнути впевненість в тому, що слідчому все відомо. Цьому в багатьох випадках сприяє впевнена поведінка слідчого, віра в те, що злочин буде розкрито, і ретельне з'ясування особистих даних допитуваного, насторожує останнього, викликає в нього думку, що слідчому якщо не все, то щось з розслідуваного факту відомо.

Л.Я. Драпкін і В.М. Карагодін пропонують у процесі допиту приховувати обсяг своєї поінформованості [37].

Практичні працівники слідства застосовують даний прийом та вважають його допустимим і правомірним засобом психологічного впливу, причому 61,8 % із всіх опитаних застосовували його у своїй практичній діяльності, а 45,4 % вважають його найефективнішим на відміну від інших прийомів психологічного впливу і наводять приклади застосування цього прийому.

Так, в одному із скверів у груповій бійці Ж. ножем завдав удару в живіт П., спричинивши йому тяжке тілесне ушкодження. Тікаючи з місця події, Ж. викинув ніж у кущі. Під час огляду місця події ніж не було виявлено, що дало Ж. можливість заперечувати факт причетності його до злочину. Згодом, коли у процесі старанно проведеного повторного огляду місця події ніж було виявлено, слідчий на черговому допиті підозрюваного почав його з пред'явлення показань свідків і потерпілого, які підтверджували, що у груповій бійці удар П. заподіяв саме Ж. Проте підозрюваний все заперечував. Тоді слідчий, непомітним для допитуваного рухом, вийняв зі столу ніж, знайдений на місці події. У той же час, піднявши на слідчого очі, в яких він побачив явне запитання, підозрюваний Ж. мовчав та очікував пояснень або запитань. Проте слідчий теж мовчав. Тривала пауза була перервана підозрюваним, який не витримав створеної слідчим емоційної напруги, зізнався у вчиненому і докладно виклав обставини вчинення злочину.

При допиті свідків і потерпілих у даній ситуації ефективним може бути такий прийом психологічного впливу як попередження їх про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань. При застосуванні даного прийому слідчий повинен враховувати особливості характеру та особистість допитуваного, його зацікавленість у закінченні справи. Потерпілий майже завжди зацікавлений у відшкодуванні матеріального або морального збитку, свідок же може або свідомо намагатися ввести слідчого в оману, або сумлінно помилятися. Тут слідчий акцентує увагу осіб, яких він допитує, на тому, що завідомо неправдиві свідчення на допиті є кримінально-караним діянням, і знайомить їх зі

змістом ст. 384 КК України, що передбачає відповідальність за дачу завідомо неправдивих свідчень, наводить приклади з практики застосування даної статті КК і намагається переконати особу в доцільності правдивих показань. Необхідно при цьому роз'яснювати такій категорії допитуваних про обов'язок кожного громадянина чесно ставитися до виконання громадського обов'язку.

На наш погляд правильною є думка, висловлена в юридичній літературі і не одним фахівцем про те, що «виклик на допит у якості свідка, попередження його про відповідальність за відмову або ухилення від показань та завідомо неправдиві показання безумовно психологічно впливають на свідка і цей правомірний вплив санкціоновано законом» [38].

Черговий тактичний прийом психологічного впливу, що, на нашу думку, має бути використаний у подібній ситуації, це повідомлення допитуваному результатів експертизи. Тактика цього прийому полягає в такому. Допитуваному (найчастіше обвинувачуваному) у процесі допиту, у випадку, коли він заперечує свою причетність до даного злочину або окремого його факту, пред'являється висновок експертизи з проханням дати з цього приводу пояснення.

А чому саме експертиз? Чому саме вони виділені в окрему групу доказів? Ми вважаємо, що це доцільно зробити завдяки практично повній незаперечності висновків експертизи та високому рівню наукового авторитету експертних установ, що тлумачать факти дійсності з позиції передових досягнень науки. Даний прийом ефективно застосовується на практиці, що добре видно з матеріалів проведеного нами інтерв'ювання слідчих, а також вивчених кримінальних справ

і прослуханих фонограм допитів. У 68,3 % цей прийом досяг успіху. Безумовно тут може виникнути питання відносно того, що слідчий зобов'язаний знайти обвинувачених з висновками всіх експертиз (це положення передбачається кримінально-процесуальним законом — ст. 197 КПК України). Так, але й до цього слідчий повинен продумати саме тактику пред'явлення висновків експертиз, щоб при застосуванні її прийомів спонукати особу (якщо вона дійсно винна) до зізнання. Один з опитаних нами слідчих розповів, як він при розслідуванні крадіжок з магазинів при огляді одного з місць подій виявив сліди пальців рук на пляшках і касовому апараті, що були експертом вилучені при дослідженні місця злочину. Результати експертизи у подальшому слідчий використовував при допиті затриманого К., який підозрювався у вчиненні цих злочинів. Проведеною дактилоскопічною експертизою було встановлено, що сліди пальців рук на місці крадіжки залишені саме К. Цю обставину і використав у процесі допиту слідчий, коли К. заперечував свою причетність до вчиненого злочину, всіляко запевняючи слідчого, що він не має доказів, які викривають його у вчиненому. Слідчий відповів, що К. помиляється і відразу пред'явив матеріали дактилоскопічної експертизи. Підозрюваний К. на це сказав: «З цього треба було й починати!» і став давати правдиві показання та розповів, де сховав викрадене.

Ситуація, що часто виникає у практичній діяльності слідчих — це відмова від дачі показань. Насамперед, слідчий має встановити, якщо це можливо, мотиви відмови від дачі показань і залежно від цього, вже застосовувати відповідні прийоми психологічного впливу. На наш погляд, найбільш

раціональним у даній ситуації буде застосування (якщо це свідок або потерпілий) такого прийому, як попередження про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань. З тактичних міркувань доцільно дати допитуваному самому прочитати (ознайомитися) із конкретною статтею КК, що передбачає кримінальну відповідальність за вказане діяння.

Ефективним прийомом психологічного впливу також є повідомлення всієї наявної доказової інформації, якою володіє слідчий по даній справі. З цього приводу В.О. Коновалова зазначає, що «оголошення всієї доказової інформації, яку має слідчий, є дуже ефективним прийомом психологічного впливу у випадку відмови з боку обвинуваченого давати показання» [29].

В.С. Комарков зазначає, що засобом впливу на допитуваного, засобом керування взаємодією на допиті є доказова інформація [39]. Тактика повідомлення інформації, якою володіє слідчий, полягає в тому, що він може ефективно застосовувати цей прийом лише тоді, коли є конкретні дані або факти що обвинувачують, викривають підозрюваного або обвинуваченого (показання свідків та інших осіб, які проходять у справі, речові докази, висновки експертиз). При оголошенні доказів особі, яка відмовляється від дачі показань, необхідно переконливо роз'яснити, що за будь-яких умов за допомогою цих доказів слідчий досягне своєї мети, але особа, яка відмовляється від дачі показань, поставити себе в не вигідне становище, що обов'язково потягне за собою кримінальну відповідальність (свідок).

Як свідчить слідча практика (опитування слідчих, вивчення кримінальних справ, прослуховування фонограм допитів),

зазначений прийом психологічного впливу дає позитивний результат — допитувані приблизно в 60 % випадків змінюють свою позицію і дають правдиві свідчення.

Тому правильно наголошує В.О. Коновалова, що «складовими психологічного ефекту пред'явлення або оголошення всієї доказової інформації є те, що одночасно спростовуються всі або майже всі міркування, які можуть бути висунутими, створюється деякий психологічний вакуум, що припускає повне розкриття злочину і викриття винного» [29].

Один з опитаних нами слідчих навів приклад успішного застосування даного прийому.

Розслідуючи квартирну крадіжку, слідчий під час допиту обвинуваченого М. запропонував йому ознайомитися з висновком дактилоскопічної експертизи слідів пальців рук, вилучених з місця події, що були залишені саме М., а також показав викрадені речі, виявлені та вилучені в нього при обшуку. Відразу ж після цього була відтворена фонограма показань його співучасника, який на попередньому допиті визнав свою провину і той факт, що разом з ним брав участь у крадіжці М. Ця доказова інформація справила на М. такий сильний психологічний вплив, що він, до цього заперечуючи свою причетність до даного злочину, зізнався у вчиненому. На поставлене йому слідчим запитання: «Чому він визнав свою вину саме на цьому допиті?» той відповів, що не очікував, що слідчий має стільки доказів проти нього, і це приголомшило його, і нічого не залишалось, як зізнатися.

Ще один приклад застосування вже іншого прийому психологічного впливу — повідомлення певної інформації для переконання особи в неминучості розкриття злочину. Так-

тика цього прийому полягає в тому, що у процесі допиту слідчий інформує допитуваного про відомі йому достовірні факти, акцентуючи увагу на тому, що обов'язково будуть зібрані ще й інші докази, але на це буде потрібно додатковий час та витрата сил, і заперечення з його боку є марними.

У ситуації, коли допитувана особа цілком впевнена у своїй невразливості з приводу окремих фактів через об'єктивні та суб'єктивні причини і обставини, велику користь матиме такий прийом психологічного впливу, як надання психологічної допомоги допитуваному шляхом нагадування, активізації мислення і пам'яті для поновлення забутого, відтворення сприйнятого. Застосування цього прийому може бути певним чином складним для слідчого. У таких випадках доцільно використовувати відомий у психології метод асоціацій. За його допомогою можна збудити спогади, пов'язані з такими чинниками як час, місце, обставини, простір, певні дані (прізвище, зовнішність, вік, голос та ін.), нагадування яких у багатьох випадках сприяє відновленню в пам'яті допитуваного деяких забутих обставин моменту зустрічі з певною особою, часу конкретної події, змісту розмови, тривалості у часі між певними фактами, рис зовнішності тощо [16].

Тактика цього прийому полягає в тому, що слідчий у процесі допиту даної особи може показати йому певний предмет, речовий доказ, фотографії розшукуваної особи, фотографії, зроблені при огляді місця події, певний документ, що має відношення до розслідуваної справи. Але слідчий повинен завжди пам'ятати, що постановка навідних запитань у процесі застосування даного прийому має бути виключена

через те, що особа, орієнтуючись на них, може обмовити себе і ввести слідчого в оману.

Ефективним прийомом може бути пред'явлення певних речових доказів, що є найбільш помітними, та такими, що легко запам'ятовуються. Справа в тому, що саме такі докази можуть, насамперед, збудити спогади особи, яка їх раніше спостерігала. Цей прийом застосовується в слідчій практиці та дає позитивні результати. Як зазначається в юридичній літературі, його нерідко використовують й для усунення почуття невразливості допитуваних. Для цього, зазвичай, на попередньому слідстві допитуваному пред'являють речові докази та документи. І роблять це не лише для того, щоб з'ясувати чи мають відношення до справи, але і тоді, коли докази допоможуть відновити в пам'яті допитуваного забуті факти.

У ситуації, коли особа відмовляється від дачі показань, але є дані, що в минулому вона мала певні громадські або професійні заслуги, досягнення, буде ефективним такий прийом психологічного впливу, як використання позитивних якостей даної особистості та минулих його заслуг. Тактичний аспект цього прийому полягає в тому, що слідчий, який має такі дані (зі свідчень родичів, сусідів, товаришів по роботі, характеристик з місця роботи, де він працював раніше тощо), ставить перед допитуваним альтернативу: або підтвердити своєю поведінкою заслужену їм позитивну думку про себе, або змінити своїм принципам і піти проти них, залишаючись на старих позиціях відносно правосуддя. Практика показує, що допитуваний нерідко обирає перший варіант.

О.М. Васильєв і Л.М. Карнеєва зазначають, що цей прийом є ефективним у тому випадку, «коли допитуваний не за-

надто завзято заперечує факти, перебуває на межі їх визнання, і для цього потрібен лише певний поштовх. Цьому і сприятиме стимулювання позитивних якостей допитуваного» [40].

Погоджуючись у цілому з цією думкою, вважаємо, що домінанта громадянства та честі, може стати головним мотивом поведінки і, коли її вміло збудити, то вона зіграє позитивну роль і тоді, коли відмова особи від дачі показань до цього була досить впертою (про це свідчить практика). Працівники слідства, опитані нами у процесі інтерв'ювання, наводять багато прикладів успішного застосування даного прийому. Один із них наводимо нижче.

У місті було вчинено декілька розбійних нападів. Підозрюваний С., — організатор злочинної групи сховався від слідства. Його співмешканка К., категорично відмовлялася свідчити про відомі їй обставини справи. Інших свідків і доказів, що вказували на причетність С. до вчиненого не було. Вивчаючи особистість К., слідчий звернув увагу на те, що її син служить в армії і, за її словами, має намір поступати у Харківську юридичну академію. Вона неодноразово разом зі своїм співмешканцем С. їздила до сина у військову частину. У процесі чергового допиту К. слідчий вирішив використати цю інформацію. На запитання, чи схвалює вона те, що її співмешканець С. вчинює злочини, ховається від міліції, та відповіла, що не схвалює. Слідчий акцентував її увагу на тому, що вона є жінкою чесною, користується авторитетом у колективі, де працює, і виростила гарного сина — майбутнього юриста, а приховує від слідства відомості про злочинця і, безумовно, такої поведінки не схвалюють ні її син, ні товариші по роботі, коли дізнаються про це, тому що обов'язком

кожного громадянина є інформування компетентних органів про відомі їм факти злочинів, що готуються або вже вчинені. Після цих слів К. декілька хвилин подумала і сказала: «Так, я не права», і стала давати правдиві свідчення про відому їй злочинну діяльність С., що надалі допомогли викрити його.

Ситуація, коли допитувана особа має певний досвід і підготовлена до майбутнього допиту та відпрацювала заздалегідь відповідну лінію поведінки. Тут ефективно може бути застосований такий прийом психологічного впливу як пред'явлення речових доказів зі зростанням їх за доказовою силою. Тактика застосування цього прийому полягає в тому, що якщо слідчий має у своєму розпорядженні велику кількість речових доказів, то він повинен пред'явити їх на допиті у певній послідовності, залишаючи для завершального етапу найвагоміший або такий, про існування якого навіть і не підозрює допитувана особа.

Ми поділяємо думку В.О. Коновалової про те, що у процесі допиту особи, яка дає неправдиві показання, «пред'явлення речових доказів, оголошення показань свідків, оголошення висновку експерта обеззброює її, порушує обрану нею логіку свідчень, впливає на неї великою кількістю незаперечної інформації, яка свідчить про те, що слідчий має у своєму розпорядженні комплекс доказів» [4].

Безумовно, перед тим, як приймати рішення про порядок пред'явлення доказів на допиті, слідчий повинен вивчити всі обставини справи, особистість допитуваного, особливості його поведінки і ставлення допитуваного до пред'явлених на попередніх допитах доказів та його реак-

цію на них.

На наш погляд, пред'являти докази доцільно лише у тому випадку, коли прийоми психологічного впливу, що застосовувалися раніше, не досягли мети, і слідчий впевнений, що їх застосування матиме успіх. Впливаючи на обвинуваченого пред'явленими доказами, слідчий може переконати його в необхідності дати правдиві показання [41].

Зазначені прийоми з успіхом застосовуються на практиці, про що свідчить вивчення нами кримінальних справ, прослуховування фонограм допитів та інтерв'ювання слідчих і засуджених.

Зокрема, при інтерв'юванні осіб, які засуджені за різні злочини, але визнали свою вину не відразу, на запитання про те, які дії органів розслідування спонукали їх до визнання своєї вини, 47,5 % опитаних відповіли, що до цього їх спонукало використання доказів слідчим у процесі розслідування (в основному, у процесі допитів). Прослуховуючи фонограми допитів, ми з'ясували, що у 68,5 % випадків слідчий на допитах пред'являв докази, а у 49,7 % дача правдивих показань залежала від кількості пред'явлених доказів. При вивченні кримінальних справ ми отримали іншу інформацію. У результаті вивчення протоколів допитів свідків, потерпілих, підозрюваних та обвинувачених нами з'ясовано, що їм пред'являлися докази у 58,9 % випадках, а досягали своєї мети (впливали на зізнання) у 40,3 %. У більшості ж протоколів допитів простежується доволі спрощена картина — слідчий пропонує допитуваній особі розповісти лише про те, що йому відомо за даним фактом злочину в цілому і цим коло запитань його обмежується. Як процес допиту відбува-

ється у дійсності — невідомо. Може запитання й були поставлені, але це не відображається у протоколі де, як правило, у таких випадках викладено лиш вільну розповідь допитуваного. Нам здається, що саме у цьому криються певні причини того, що допит не досягає позитивної мети. На нашу думку саме на таку негативну практику варто звернути увагу працівників слідства, щоб надалі виключити такі випадки під час допиту.

Працівники слідства багато наводять прикладів із практики застосування такого прийому як пред'явлення доказів при допиті, результати психологічного впливу для одержання правдивих свідчень. Так, один із слідчих прокуратури, якому було доручено розслідування згвалтування, допитав підозрюваного Л. за даним фактом. На першому ж допиті Л. усе заперечував. Огляд місця події не дав істотних доказів. Слідчий вимушений був знову виїхати на місце події і зробити ретельний повторний огляд, у процесі якого й знайшов у траві шматочок пластинки, призначеної для комірців сорочки (щоб вони не вигиналися і не м'ялися). На черговому допиті підозрюваного Л. слідчий оглянув його сорочку, в результаті чого витяг з комірця другу половинку зламаної пластинки і на очах у підозрюваного склав ці шматочки. Ця дія слідчого відіграла певну роль і підозрюваний відразу розповів усе як було і зізнався у вчиненому злочині.

Необхідно зазначити, що слідчий припустився тут серйозної помилки, яка лише випадково не призвела до втрати необхідного доказу і неможливості викриття злочинця. Проведені ним маніпуляції з частинами пластмасової пластинки самі по собі не мають ніякого юридичного значення і могли

бути поставлені у подальшому під сумнів. Потрібно було згідно з усіма правилами процесуальної процедури (поняті, протокол тощо) вилучити сорочку Л., оглянути її, в процесі огляду (у присутності понятих) витягти частину пластинки і з'єднати (у такому випадку бажано було б зробити ще й мікрорознімок ділянки поєднання частин пластинки).

Прийоми психологічного впливу можуть успішно застосовуватися і при провадженні різновиду допиту — очної ставки. Закон передбачає проведення цієї слідчої дії (ст. 172, 173 КПК України), але тактико-психологічні основи її проведення ще не цілком розроблені.

Особливість цієї слідчої дії полягає в тому, що тут одночасно допитуються дві особи, у свідченнях яких є суперечності.

Всі особи, у тому числі й слідчий, у процесі його проведення, як правило, в умовах підвищеної емоційної напруженості впливають психологічно один на одного вже самою своєю присутністю. З цього приводу З.І. Митрохіна зазначає, що «у процесі очної ставки, як одному із видів комунікативної діяльності, має місце психічний вплив не лише слідчого на допитуваних, але й одного допитуваного на іншого, їх взаємний психічний вплив» [42].

До проведення очної ставки слідчий повинен старанно готуватися, вивчивши свідчення осіб, з якими має бути проведена очна ставка, їх характер та властивості особистості. Якщо він бачить, що особа дає неправдиві свідчення, помітно хвилюється і намагається уникнути очної ставки, то у такому випадку, корисно довести до відома допитуваного, що очна ставка буде проведена за участі певної особи, яка

буде свідчити проти нього. Це у багатьох випадках належним чином психологічно впливає, і така людина ще до початку очної ставки готова дати правдиві показання. Проте слідчий у такому випадку повинен проводити очну ставку, яка сприяє зміцненню психологічної установки особи, яка раніше давала неправдиві показання.

Як зазначає Ф.В. Глазирін, «очна ставка — дуже сильний засіб психологічного впливу на допитуваних. При вмілому проведенні ця слідча дія сприяє встановленню істини, викриттю особи, що дає неправдиві показання» [33]. Погоджується з цією думкою й О.Р. Ратінов [43].

А.В. Дулов пропонує такий прийом психологічного впливу, як раптовість проведення очної ставки, і наголошує, що «чим найнесподіванішою є очна ставка, тим більший вплив справляє вона на особу, яка дає неправдиві показання» [24].

На нашу думку, добре продуманий прийом може дати позитивний результат, але його застосовувати треба залежно від обстановки, що склалася на цей момент, з огляду на попередні показання і поведінку осіб, які братимуть участь у її проведенні. Важливою, на нашу думку, є психологічна підготовка особи, яка дає правдиві свідчення (якщо правдивість її чимось надійно підтверджена), щоб захистити його від можливого негативного психологічного впливу з боку особи, яка у свою чергу дає неправдиві показання, щоб не звести нанівець результати цієї слідчої дії. Безумовно, слідчий може застосовувати й інші прийоми психологічного впливу на очній ставці.

Ми вважаємо, що повторне попередження учасників очної ставки про кримінальну відповідальність за дачу неправ-

вдивих свідчень (це стосується свідків і потерпілих) чинить на них належний психологічний вплив.

Обґрунтованою вважаємо думку В.С. Комаркова, що можна прийняти як загальне положення стосовно використання психологічного впливу у процесі допиту учасників очної ставки, коли «слідчий трансформує негативну кооперацію (конфлікт) у позитивну (співробітництво). При цьому він використовує засоби впливу, що мають різноманітні соціально-психологічні механізми» [44].

Це положення частково реалізується і в ситуації, коли учасники очної ставки дають неправдиві показання. Тут варто використовувати такий прийом як зіставлення їх показань і використання суперечностей між показаннями, даними раніше, і тими, що вони дають на очній ставці. У таких випадках на очній ставці краще проявляються явні суперечності, трапляються обмовки, оскільки особам треба стежити не лише за ходом своїх міркувань, але й погоджувати подумки неправду з правдою, стежити за розповіддю свого «партнера».

При проведенні очної ставки слідчий має бути готовий у будь-яку хвилину попередити передчасну постановку запитань учасників цієї слідчої дії один одному через те, що під впливом цих несподіваних для слідчого запитань може бути змінена позиція одного з учасників очної ставки, що в деяких випадках може негативно вплинути на результати очної ставки.

Інший прийом психологічного впливу, який мають застосовувати слідчі на очній ставці — це пред'явлення у її процесі різноманітних доказів, які має у справі слідчий, як з

метою викриття того, хто говорить неправду, так і з метою спогаду забутого, раніше сприйнятого. Наведемо приклад із слідчої практики (за матеріалами інтерв'ювання). За підозрою у вчиненні розбійного нападу було затримано громадян Ж. і П. При особистому обшуку Ж. у нього було виявлено і вилучено фінський ніж. На слідстві потерпіла Л. заявила, що при нападі на неї двох осіб, один із них погрожував ножем. У процесі допиту Ж. заперечував, що ніж належить йому і стверджував, що це ніж П. Слідчий, допитуючи П., ознайомив його зі свідченнями його співучасника Ж., на що він заявив, що ніякого ножа він не бачив і не знає (як з'ясувалося потім, він був впевнений, що Ж. ніж викинув, тому що про це він його просив після вчиненого нападу і не знав, що ніж було знайдено і вилучено). Слідчий провів очну ставку між Ж. і П., на якій П. було пред'явлено даний ніж, що справило на нього сильне враження, і він запитав Ж., чому той допустив, що ніж знайшли. Це запитання П. переконало слідчого в правдивості версії про причетність до злочину Ж. і П.

А.П. Дербеньов звертає увагу на те, що мають місце ще певні перешкоди, ускладнення та невдачі при використанні психологічних прийомів у процесі допиту через низку причин, серед яких він виділяє такі, як недостатній досвід слідчої роботи, недооцінка психологічного чинника, а також можливості та здібності до протидії допитуваного, невдалий вибір моменту для застосування психологічного прийому, труднощі у виборі найбільш ефективних прийомів у кожній конкретній ситуації, низький рівень знань у галузі психології, відсутність практичних посібників з психології, зокрема застосування психологічних прийомів у слідчій прак-

тиці [45]. З цією думкою не можна не погодитися.

Підсумовуючи сказане вище, слід зазначити, що розглянуті нами прийоми психологічного впливу при проведенні допиту і запропоновані рекомендації для їх правильного використання слідчими, дозволить успішно виконувати завдання з розслідування кримінальних справ. Безумовно, запропоновані нами прийоми не можна розглядати як остаточно сформульовані та систематизовані, і тому подальші розробки з цього питання заслуговують на увагу.

2.2 Тактика психологічного впливу під час обшуку

Нарівні з іншими слідчими діями, у викритті винних і встановленні істини по кримінальній справі велику роль відіграє обшук, у процесі проведення якого слідчий виявляє і вилучає знаряддя злочину, цінності, здобуті злочинним шляхом, речові докази та інші об'єкти, які мають значення для розслідування справи.

Конституція України (ст. 30) та ст. 177 КК України гарантують недоторканність житла громадян, відповідно до цього обшук має бути проведено згідно з мотивованою постановою суду.

Як було зазначено вище, у процесі будь-якої слідчої дії, у тому числі й обшуку, його учасники спілкуються між собою і впливають один на одного певним чином. Тому тактика обшуку тісно пов'язана з правомірним та цілеспрямованим впливом на його учасників.

Вплив слідчого на учасників обшуку відбувається у рамках кримінально-процесуальних відносин, а процесуальний порядок його проведення передбачається статтями 177, 180, 181, 183, КПК України.

Безумовно, обшук має примусовий характер стосовно особи, у помешканні якої він проводиться, є втручанням в її особисте життя. І як свого часу правильно застерігав російський юрист О.Ф. Коні: «Ці слідчі дії вносять таку смуту в життя чесної людини і у ставлення до неї оточуючих, що мають виконуватися з особливою обережністю.» [46].

Працівники слідства при проведенні обшуку мають зберігати спокій, витримку, емоційну стабільність поведінки,